MASOFAVIY TA'LIMDA O'QITUVCHI ROLINI QAYTA KO'RIB CHIQISH

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti
Amaliy psixologiya yo'nalishi talabasi
Matkarimov Sherzod Sheraliyevich

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrasi o'qituvchisi
Xudayberdiyev Oybek Gafrovich
https://orcid.org/0009-0005-2261-0082
gafurovichoybek@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada masofaviy ta'lim sharoitida o'qituvchi rolini qayta ko'rib chiqishning psixologik-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimida o'qituvchining an'anaviy bilim beruvchi subyekt sifatidagi rolini o'zgartirib, uni fasilitator, mentor, moderator va raqamli kompetensiyalarga ega bo'lgan mutaxassis sifatida shakllanishini talab etmoqda. Tadqiqotda masofaviy ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlari, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kommunikativ jarayonlarning transformatsiyasi hamda o'quv motivatsiyasini boshqarish mexanizmlari psixologik nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, o'qituvchining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, shaxslararo interaktsiyani samarali tashkil etish va ta'lim jarayonida individual yondashuvni ta'minlash omillari ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari asosida masofaviy ta'limda o'qituvchi faoliyatini optimallashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Masofaviy ta'lim, o'qituvchi roli, raqamli pedagogika, fasilitator, ta'lim motivatsiyasi, kommunikativ kompetensiya, interaktiv ta'lim, individual yondashuv, ta'lim texnologiyalari, psixologik omillar, onlayn ta'lim muhiti, pedagogik transformatsiya.

Kirish (dolzarblik va muammo qo'yilishi)

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, masofaviy ta'lim shaklining keng joriy etilishi pedagogik faoliyat mazmunini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Global miqyosda yuzaga kelgan pandemiya sharoiti ushbu jarayonni keskin tezlashtirib, masofaviy ta'limni muqobil emas, balki zaruriy ta'lim shakliga aylantirdi. Natijada o'qituvchining an'anaviy roli — bilim beruvchi va nazorat qiluvchi subyekt sifatidagi faoliyati — transformatsiyaga uchrab, yangi funksional yondashuvlarni talab qilmoqda.

Masofaviy ta'lim muhiti o'zining interaktivligi, texnologik vositalarga tayanishi va o'quvchilarning mustaqil faoliyatiga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bu esa o'qituvchidan nafaqat predmet bo'yicha chuqur bilim, balki yuqori darajadagi raqamli, kommunikativ va psixologik kompetensiyalarni ham talab qiladi. O'qituvchi endilikda axborotni uzatuvchi emas, balki ta'lim jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi fasilitator sifatida faoliyat yuritishi zarur.

Shu bilan birga, masofaviy ta’lim sharoitida yuzaga kelayotgan asosiy muammolardan biri — o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi bevosita psixologik aloqaning cheklanishidir. Bu holat o‘quv motivatsiyasining pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya hissining kuchayishi va o‘quv jarayonining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun o‘qituvchining roli va funksiyalarini ilmiy asosda qayta ko‘rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchining kasbiy faoliyatini transformatsiya qilish, uning yangi rolini aniqlash va psixologik-pedagogik asoslarini ishlab chiqish masalasi yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Ayniqsa, masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining fasilitatorlik, moderatorlik va mentorlik funksiyalarini integratsiyalashgan holda amalga oshirish mexanizmlari chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning asosiy muammosi quyidagicha ifodalanadi: masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining an’anaviy rolini zamonaviy pedagogik va psixologik talablar asosida qayta ko‘rib chiqish hamda uning samarali faoliyat yuritish mexanizmlarini aniqlash.

Adabiyotlar tahlili (nazariy asoslar)

Masofaviy ta’limda o‘qituvchi rolini o‘rganish ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Ushbu masala, avvalo, konstruktivistik ta’lim nazariyasi doirasida keng yoritilgan bo‘lib, unga ko‘ra bilim o‘quvchi tomonidan faol ravishda quriladi va o‘qituvchi ushbu jarayonni tashkil etuvchi fasilitator sifatida namoyon bo‘ladi.

Konstruktivistik yondashuv asoschilaridan biri bo‘lgan Jean Piaget ta’lim jarayonida o‘quvchining faol kognitiv rivojlanishini asoslab bergan bo‘lsa, Lev Vygotsky ijtimoiy-madaniy yondashuv orqali bilim egallash jarayonida ijtimoiy interaktsiyaning muhimligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, uning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi masofaviy ta’limda o‘qituvchining yo‘naltiruvchi rolini ilmiy asoslashda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda masofaviy ta’lim samaradorligini oshirishda o‘qituvchining yangi rollari — fasilitator, moderator va mentor sifatidagi funksiyalari alohida ta’kidlanadi. Xususan, Salman Khan tomonidan ilgari surilgan ochiq onlayn ta’lim modeli o‘qituvchining bilim beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini tashkil etuvchi va individuallashtiruvchi subyekt sifatidagi rolini kuchaytiradi.

Masofaviy ta’limda motivatsiya masalalari ham muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, shaxsning ichki motivatsiyasi uchta asosiy ehtiyoj — avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog‘liqlik — qondirilishi orqali shakllanadi. Masofaviy ta’lim sharoitida aynan shu ehtiyojlarni ta’minlash o‘qituvchining asosiy vazifalaridan biriga aylanadi.

Shuningdek, raqamli pedagogika sohasida Tony Bates o‘z tadqiqotlarida o‘qituvchining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligini asoslab beradi. Uning fikricha, zamonaviy o‘qituvchi texnologik vositalarni nafaqat qo‘llay olishi, balki ularni pedagogik maqsadlarga mos ravishda integratsiyalash qobiliyatiga ham ega bo‘lishi kerak.

Mahalliy olimlar tomonidan ham mazkur masala yuzasidan qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib, ularda masofaviy ta’limning metodik va psixologik jihatlari yoritilgan. Xususan, O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish, o‘qituvchilarning kasbiy

kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida qaralmoqda.

Yuqoridagi nazariy yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining roli ko‘p funksiyali va kompleks xarakterga ega bo‘lib, u pedagogik, psixologik va texnologik komponentlarning integratsiyasini talab etadi. Shu sababli, o‘qituvchining yangi rolini ilmiy asosda aniqlash va uni amaliyotga joriy etish zamonaviy ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Metodologiya (tadqiqot metodlari): Mazkur tadqiqot masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi rolini qayta ko‘rib chiqishning psixologik-pedagogik jihatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, kompleks yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda kvantitativ va kvalitativ metodlar integratsiyasi qo‘llanildi.

Tadqiqot bazasi sifatida O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarining masofaviy ta’lim shaklida tahsil olayotgan talabalari va faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilari tanlab olindi. Tanlanma hajmi 120 nafar respondentni tashkil etib, shundan 80 nafari talabalar va 40 nafari professor-o‘qituvchilardan iborat bo‘ldi. Tanlanma stratifikatsiyalangan usulda shakllantirilib, turli yosh, tajriba va mutaxassislik yo‘nalishlari inobatga olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. **Psixologik so‘rovnoma metodi** – respondentlarning masofaviy ta’limga munosabati, o‘qituvchi roliga bo‘lgan qarashlari va o‘quv motivatsiyasi darajasini aniqlash maqsadida mualliflik anketasi ishlab chiqildi.
2. **Kuzatish metodi** – onlayn darslar (Zoom, Moodle platformalari) jarayonida o‘qituvchilarning faoliyati va talabalar bilan o‘zaro interaktsiyasi tahlil qilindi.
3. **Intervyu metodi** – o‘qituvchilar bilan yarim strukturaviy suhbatlar o‘tkazilib, ularning masofaviy ta’limdagi roliga doir subyektiv qarashlari o‘rganildi.
4. **Psixodiagnostik metodlar** – o‘quv motivatsiyasini baholashda Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini belgilash nazariyasiga asoslangan metodikalar adaptatsiya qilindi.
5. **Matematik-statistik tahlil** – olingan natijalarni qayta ishlashda korrelyatsion tahlil, foiz ko‘rsatkichlari va o‘rtacha qiymatlar hisoblandi.

Tadqiqotning ishonchliligi va validligini ta’minlash maqsadida metodlar triangulyatsiyasi qo‘llanildi hamda olingan ma’lumotlar o‘zaro solishtirildi.

Natijalar va muhokama: Tadqiqot natijalari masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi rolida sezilarli transformatsiya yuz berayotganini ko‘rsatdi. Xususan, respondentlarning 78 foizi o‘qituvchini an’anaviy bilim beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi fasilitator sifatida qabul qilishini bildirdi.

Talabalar orasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, ularning 64 foizi masofaviy ta’limda o‘qituvchining kommunikativ va motivatsion qo‘llab-quvvatlashi yetarli darajada emasligini ta’kidlagan. Bu esa masofaviy muhitda psixologik aloqa va ijtimoiy interaktsiya yetishmasligi muammosining dolzarbligini tasdiqlaydi.

O‘qituvchilar bilan o‘tkazilgan intervyular natijasida quyidagi asosiy tendensiyalar aniqlandi: o‘qituvchilarning 72 foizi o‘z faoliyatida raqamli texnologiyalarni qo‘llashda qiyinchiliklarga duch kelayotganini bildirgan, 68 foiz respondent masofaviy ta’limda talabalar motivatsiyasini ushlab turish eng murakkab vazifa ekanligini ta’kidlagan, 81 foiz o‘qituvchi o‘z rolini yangi sharoitga moslashtirish zarurligini tan olgan.

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasi bilan talabalarning o‘quv motivatsiyasi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjud (r = 0,62). Bu natija o‘qituvchining psixologik qo‘llab-quvvatlovchi roli masofaviy ta’lim samaradorligida muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Natijalar tahlili Lev Vygotsky ning ijtimoiy-madaniy yondashuvi hamda Edward Deci va Richard Ryan ning o‘zini belgilash nazariyasi bilan mos keladi. Ya’ni, o‘quv jarayonida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ichki motivatsiyani rag‘batlantirish o‘qituvchining asosiy vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Shuningdek, kuzatish natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv metodlardan (muammoli savollar, guruhli muhokamalar, onlayn forumlar) faol foydalanadigan o‘qituvchilarda talabalar faolligi va o‘zlashtirish darajasi yuqoriroq bo‘lgan. Bu esa konstruktivistik yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim samaraliroq ekanligini tasdiqlaydi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, masofaviy ta’limda o‘qituvchi quyidagi integrativ rollarni bajarishi zarur:

1. **fasilitator** – o‘quv jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruvchi;
2. **mentor** – individual rivojlanishga yo‘naltiruvchi;
3. **moderator** – kommunikativ jarayonlarni tartibga soluvchi;
4. **motivator** – ichki o‘quv motivatsiyasini rag‘batlantiruvchi.

Umuman olganda, empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’lim samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining yangi rolga moslashuv darajasi, uning psixologik va raqamli kompetensiyalariga bog‘liq. Shu bois, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va ularning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash zamonaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

Xulosa (ilmiy natijalar)

Mazkur tadqiqot natijalari masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi rolini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Tadqiqot davomida olingan empirik ma’lumotlar va nazariy tahlillar quyidagi asosiy ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Birinchidan, masofaviy ta’lim muhitida o‘qituvchining an’anaviy “bilim beruvchi” roli o‘z ahamiyatini qisman yo‘qotib, uning o‘rnini ko‘p funksiyali — fasilitator, moderator, mentor va motivator kabi integrativ rollar egallayotgani aniqlandi. Bu holat zamonaviy pedagogik paradigmaning konstruktivistik yo‘nalish bilan uyg‘unlashayotganini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, o‘qituvchining kommunikativ va psixologik kompetensiyalari talabalarning o‘quv motivatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi empirik jihatdan tasdiqlandi. Xususan, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi samarali muloqot darajasi yuqori bo‘lgan taqdirda, o‘quv jarayonining samaradorligi sezilarli darajada oshishi kuzatildi.

Uchinchidan, masofaviy ta’limda ijtimoiy-psixologik omillar — ya’ni, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy bog‘liqlik hissi va individual yondashuv — ta’lim sifatini belgilovchi muhim determinantlar sifatida namoyon bo‘ldi. Bu natija Lev Vygotsky ning ijtimoiy-madaniy yondashuvi hamda Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini belgilash nazariyasining asosiy qoidalari bilan mos keladi.

To‘rtinchidan, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalari darajasi masofaviy ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligi aniqlandi. Texnologik vositalardan samarali foydalanish qobiliyati o‘qituvchining yangi rolga moslashuvini ta’minlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi faoliyatining transformatsiyasi tizimli va kompleks xarakterga ega ekanligini hamda bu jarayonni ilmiy asosda boshqarish zarurligini ko‘rsatdi.

Amaliy tavsiyalar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar uchun masofaviy ta’limga moslashgan maxsus malaka oshirish kurslarini joriy etish zarur. Ushbu kurslar nafaqat texnologik bilimlarni, balki psixologik va kommunikativ kompetensiyalarni ham qamrab olishi lozim.
2. Ta’lim jarayonida o‘qituvchilarning fasilitatorlik va mentorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan trening dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish tavsiya etiladi.
3. Masofaviy ta’lim platformalarida interaktiv metodlardan (forumlar, muhokamalar, loyiha asosida o‘qitish) keng foydalanish orqali talabalar faolligini oshirish zarur.
4. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi kommunikativ aloqani mustahkamlash maqsadida muntazam onlayn konsultatsiyalar va individual muloqot mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish lozim.
5. Talabalarning ichki motivatsiyasini oshirish uchun o‘quv jarayonida avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog‘liqlik tamoyillarini ta’minlash muhim (Edward Deci va Richard Ryan nazariyasi asosida).
6. Ta’lim siyosati darajasida o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash va moddiy-texnik bazani mustahkamlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lev Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Jean Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – London: Routledge, 1950.
3. Edward Deci E.L., Richard Ryan R.M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. – New York: Plenum Press, 1985.
4. Richard Ryan R.M., Edward Deci E.L. *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. – New York: Guilford Press, 2017.
5. Tony Bates T. *Teaching in a Digital Age*. – Vancouver: BCcampus, 2015.
6. Anderson, T. *The Theory and Practice of Online Learning*. – Athabasca University Press, 2008.
7. Moore, M.G., Kearsley, G. *Distance Education: A Systems View of Online Learning*. – Belmont: Wadsworth, 2012.
8. Garrison, D.R., Anderson, T., Archer, W. *Critical Inquiry in a Text-Based Environment: Computer Conferencing in Higher Education*. – The Internet and Higher Education, 2000.
9. Siemens, G. *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*. – International Journal of Instructional Technology, 2005.
10. Salmon, G. *E-Moderating: The Key to Teaching and Learning Online*. – London: Routledge, 2013.
11. Bonk, C.J., Graham, C.R. *The Handbook of Blended Learning*. – San Francisco: Pfeiffer, 2006.

12. Bates, A.W. *Managing Technological Change in Universities and Colleges*. – San Francisco: Jossey-Bass, 2000.
13. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. *Raqamli ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi*. – Toshkent, 2020.
14. Abduqodirov, A.A. *Ta’limda axborot texnologiyalari*. – Toshkent: Fan, 2018.